

Mehmet Bulğen. *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017. 331 sayfa. ISBN: 9789755484433.

Zeynep Şeker*

Kelâm ilmi İslâm inanç esaslarını ispat ameliyesini epistemolojik ve ontolojik birtakım esaslar ve bu esaslar bağlamında geliştirilmiş evren anlayışı üzerine temellendirmektedir. Âlemin yaratılmışlığını ortaya koyarak öncelikle bir yaratıcının varlığını ispat etmeye çalışan kelâmcılar, âlemin yapısı ve işleyişi gibi kozmolojik meselelerle müstakil olarak ilgilenmiştir. Bilindiği üzere klasik kelâmda hâkim evren anlayışı atomcu teoridir. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50[?]) geliştirdiği kelâm atomculuğu, birtakım farklılıklarla birlikte zamanla kelâmcıların çoğu tarafından benimsenmiş; ulûhiyyet, nübüvvet ve hatta semiyât bahisleri hakkındaki görüşlerini şekillendirmiştir. Kelâm atomculuğunun bu şekillendirici ve etkileyici özeliği, kelâmcıların diğer meseleler hakkında ileri sürdükleri iddiaların arka planını anlamak isteyenleri olduğu gibi kelâm muhaliflerini de atomcu kelâm düşüncesini tetkike ve eleştiriye sevk etmiştir. Mehmet Bulğen'in *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri* isimli eseri hem bahsi geçen arka planı ortaya koyma ve kelâmî problematiklerin anlaşılmasına zemin hazırlama hem de problematikleri bu denli etkileyen atomcu evren anlayışına getirilen eleştirileri izah edip getirdikleri açılım ve yeni problemleri irdelemek suretiyle alana katkı sunmaktadır. TÜBİTAK desteğiyle Kanada McGill Üniversitesi'nde gerçekleştirilen projenin ürünü olduğu belirtilen eser bir giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır.

“Tarihsel Arka Zemin” başlıklı giriş bölümünde Bulğen, öncelikle Antik Yunan'da atomculuğun doğuş serüvenini ve ne türden eleştirilere maruz kaldığını ortaya koymaktadır. Yazarın bu konuda verdiği bilgiler Antik Yunan atomculuğuyla kelâm atomculuğuna getirilen eleştiriler arasındaki benzerlik ve farklılıkların görülmesini sağlaması açısından önemlidir. Zira bu ön bilgiler aynı zamanda tabiatla ilahî müdahaleyi imkânsız kılarak Tanrı'yı yok sayan bir teorinin kelâmcıların elinde Tanrı varlığının delillerinden birine nasıl dönüştüğünü gözler önüne

* Araştırma Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. İletişim: zeynepseker@sakarya.edu.tr.

sermektedir. Nitekim yazar, Sokrates öncesinde doğadaki birlik-çokluk, değişim-dönüşüm gibi meseleleri açıklama maksadıyla Antik Yunan'da neşet eden atomculuğun, evrendeki her türlü oluş bozuluşu atomların mekanik hareketlerine bağlayarak Tanrı'yı devre dışı bıraktığı gerekçesiyle Platon'dan (ö. MÖ 347) itibaren eleştiriye maruz kaldığını belirtmektedir (17-20). Bulğen, Platon'un öğrencisi Aristoteles'in (ö. MÖ 322) hylomorphist âlem anlayışını atomcu düşünceyle karşılaştırarak cismin *bilfiil* sonlu *bilkuvve* sonsuza kadar bölünebilir olduğunu savunan Aristoteles'in de Platon gibi atomcu düşünceyi eleştirdiğini ifade etmektedir (23-27). Aristoteles'in atomculuk eleştirilerinin on dokuzuncu yüzyıla kadar kullanıldığını belirten Bulğen, bu eleştirilerin İslâm filozofları, İbn Meymûn (ö. 601/1204), Kindî (ö. 252/866), Nazzâm (ö. 231/845) ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) atomculuk eleştirilerinde temel alındığını düşünmektedir. Ayrıca Epikür (ö. MÖ 270) ve kelâmcıların atomculuk modellerinin şekillenmesinde Aristoteles'in eleştirilerinin rolü bulunduğunu ileri sürmektedir (29). Bulğen buna örnek olarak da kelâmcıların sadece atomların değil uzay-zaman ve hareketin de atomik yapıda olması gerektiği görüşünü Aristoteles'ten esinlenerek savunmuş olabileceklerini göstermektedir¹ (44, 147).

Giriş bölümünün ikinci kısmında kelâm atomculuğu hakkında bilgi veren yazar Demokritos (ö. MÖ 370) ve Epikür atomculuğunun evrendeki işleyişte ilahî bir müdahaleyi gerektirmeyen natüralist açıklamasının aksine kelâm atomculuğunun Tanrı varlığının delillerinden biri olarak kullanıldığını vurgulamakta ve aynı temele dayanan bu iki âlem anlayışının ortaya çıkardığı metafizik sonuçlardaki farklılığa dikkat çekmektedir (32). Fizikî âlemin açıklanmasında kelâmda başlangıçta farklı görüşler de bulunduğunu belirten Bulğen, Ebü'l-Hüzeyl'in geliştirdiği cevher-araz şeklindeki atomculuk modelinin III./IX. yüzyıllara gelindiğinde diğer teorilere bas-kın çıkararak kelâmcılar arasında genel kabul gördüğünü ifade etmektedir (36).

Bulğen giriş bölümünün ardından kelâm atomculuğuna yönelik eleştirileri ele almaya kelâmcıların atomculuk ve varlık anlayışlarını, bilgi teorilerini ve dinî inançlarını sistematik biçimde aktarması sebebiyle Ortaçağ Yahudi din adamı ve düşünürü İbn Meymûn'la (ö. 601/1204) başlamaktadır (39). Kelâmcıların atomcu evren modelini on iki öncülde özetleyerek eleştiren İbn Meymûn'un "sürekli yeniden yaratma", "tabii nedenselliğin reddi" ve "hudûs delili" gibi teolojik kelâm ilkelerini atomculukla irtibatlandırarak bütüncül bir şekilde açıklamasını ilgi çeki-ci bulan Bulğen, bu bölümde her bir öncülü ayrı başlıklar halinde ele almaktadır

1 Aristoteles'in atomculuk eleştirilerinin etkileri hakkında ayrıca bkz. Mehmet Bulğen, "Aristo'nun Atomculuk Eleştirisi", *2400'üncü Yılında Aristoteles ve Aristoteles'in Dünya Tefekküründeki Yeri*, ed. M. Mahfuz Söylemez ve Recep Duran (Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2017), 285-324.

(40). Bulğen'e göre, İbn Meymûn kelâmcıların dünya görüşünü bütüncül bir şekilde ortaya koymada başarılı olmakla birlikte, zaman zaman eleştirilerinde abartılı olabilmektedir. Bunun bir örneği İbn Meymûn'un kelâmcıları duyu bilgisini ciddiye almamakla suçlamasıdır ki Bulğen, klasik kaynaklar üzerinden bu bilginin doğru olmadığını göstermeye çalışmaktadır (72-74).

Bulğen, kitabın ikinci bölümünü kelâmcı olmakla birlikte cumhur mütekellden ayrılarak atomculuğu reddeden ve tafra, kûmûn-zuhûr gibi teorilerle farklı bir evren anlayışı geliştiren Nazzâm'ın eleştirilerine ayırmaktadır. Bulğen'e göre Nazzâm'ın, atomculuğu kelâma dâhil eden amcası Ebü'l-Hüzeyl nezdinde atomların özellikle boyutsuzluğu ilkesini hedef alarak teoriye getirdiği eleştiriler, atomculuğun İslâm dünyasındaki gelişimine katkı sağlamakla birlikte Platon ve Aristoteles gibi Yunan filozoflarının eleştirilerinden farklılık göstermektedir. Nitekim anti-atomcu Yunan filozoflarının atomculuğa karşı çıkmalarının sebebi Demokritos ve Epikür atomculuğunun evrenin işleyişinde ilahî müdahaleye müsaade etmeyen, teleolojik bir düzeni reddeden materyalist ve natüralist yapısıdır. Oysa Ebü'l-Hüzeyl'in atomculuğunda Tanrı'nın yaratıcı iradesinin âlem üzerindeki etkisi reddedilmemektedir. Bulğen'e göre Ebü'l-Hüzeyl'in, atomculuğu yaratılış doktriniyle uzlaştırarak teolojinin hizmetine sunması, Nazzâm'ın atomculuğu eleştirirken mantıksal ve matematiksel argümanlara ağırlık vermesine neden olmuştur (79-80). Dolayısıyla, Ebü'l-Hüzeyl'in yaratılış inancıyla uyumlu hale getirdiği kelâm atomculuğuyla Yunan filozoflarının reddettiği materyalist Demokritos atomculuğu arasındaki farklılık, kelâm atomculuğunun özgünlüğüne işaret ettiği gibi Müslümanların atomculuk eleştirilerinin de özgün bir yapı arz etmesini sağlamıştır.

"Kindî'nin Atomculuk Eleştirisi" başlıklı üçüncü bölümde yazar Kindî'nin, evreni ay-altı ve ay-üstü olarak ikiye ayırarak oluş bozuluşu da ay-altıyla sınırladığını; ayrıca evrenin, niceliğin, cismin, zaman, mekân ve hareketin sonluluğunu ispat ederken Aristoteles'in madde-suret teorisi eksenindeki *bilfiil-bilimkân* ayrımına dayandığını belirtmektedir. Bulğen, filozofun bu evren anlayışının modern kozmolojinin temel prensiplerinden "doğa kanunlarının evrenselliği" ilkesini çağrıştıracak şekilde evreni bir bütün kabul eden kelâmcıların anlayışıyla uyuşmadığına dikkat çekmektedir (122-23, 125). Bununla birlikte Bulğen, Aristoteles ve diğer filozoflarca evrenin ezeliğini ispat maksadıyla kullanılan madde-suret teorisinin tıpkı Ebü'l-Hüzeyl'in Yunan atomculuğunda yaptığı gibi Kindî tarafından evrenin yoktan yaratıldığına delalet edecek şekilde yorumlanarak İslam ile uyumunun sağlandığını ifade etmektedir. (130-31). Dolayısıyla Kindî, yöntemi farklı olmakla birlikte kelâmcılarla aynı sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Hatta Bulğen'e göre, Ebü'l-Hüzeyl'in geliştirdiği kelâm atomculuk doktrini en küçük parçaların bölünmezliği konusun-

da Tanrı'nın kudretini sınırlama problemiyle karşılaşırken, Kindi'nin yorumladığı haliyle heyûla-sûret teorisi Tanrı'nın evrende dilediği gibi tasarrufta bulunmasının önünü açarak evrendeki parçacıkların neden başka bir küçüklükte değil de belirli bir küçüklükte olduğu sorusuna cevap vermede zorlanmamıştır (142-43). Fakat Bulğen'in dikkat çektiği üzere Ebû'l-Hüzeyl'in Yunan atomculuğunu evirerek geliştirdiği sistem, kelâmcılar nezdinde genel kabul bulurken Kindi'nin sistemi İslam felsefe geleneğinde rağbet görmemiş, İslami prensiplerle uzlaştırmaya çalıştığı madde-suret teorisi "âlemin zaman bakımından ezeli olduğu" fikrine mesnet teşkil etmeyi sürdürmüştür (166).

Dördüncü bölümde İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) atomculuk eleştirilerini ele alan yazar, evreni bitişik ve sürekli kabul ederek tabii nedenselliği benimseyen Meşşâî felsefenin temsilcilerinden olması hasebiyle filozofun, süreksiz ve ayrık evren anlayışını savunan atomculuğu kabul edemeyeceğini belirtmektedir (176). Bulğen; çoğunluğu matematiksel ve geometri temelli olan İbn Sînâ'nın eleştirilerini şekillerle destekleyerek anlatmakta ve bu eleştirilerin filozofu atomculuğun yanlışlığı, cisimlerin *bilfiil* cüzlerinin bulunmayıp *bilkuvve* sonsuza kadar bölünebilecekleri öğretisinin doğruluğu neticesine ulaştırdığını söylemektedir (213). Ayrıca yazar, İbn Sînâ'nın matematik eksenli atomculuk eleştirilerinin müteahhir dönem kelâmcıları üzerinde son derece etkili olduğuna; hatta Gazzâlî (ö. 505/1111), Âmidî (ö. 631/1233), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi mütakellimleri atomculuk hususunda şüpheye sevk ettiğine dikkat çekerek filozofun eleştirilerinin önemini vurgulamaktadır (222-23).

Bulğen'in eleştirilerine yer verdiği son isim Zâhirîlik temsilcilerinden olmasına rağmen görüşlerinde Aristotelesçi izlere rastlanan ve atomların boyutsuzluğu prensibini hedef alarak İbn Sînâ gibi geometrik eleştirilerde bulunan İbn Hazm'dır (226-28, 247).² Yazara göre İbn Hazm'ın eleştirileri; kelâm atomculuğunun İslam düşüncesinin hâkim evren anlayışını temsil ettiği zirve döneminde teolojik eleştirilere hedef olarak düşüşe geçmesine işaret etmeleri bakımından önemlidir (225). Kelâmcılar her ne kadar atomculuğu yaratılış inancıyla uzlaştırarak Antik Yunan atomcularının maruz kaldıkları teolojik eleştirilerden kendilerini korumaya çalışsalar da İbn Hazm'ın bu tarzdaki eleştirilerinin hedefi olmaktan kaçamamıştır. Nitekim İbn Hazm, kelâmcıların cevher tanımındaki kendi başına kaim olma, cisim/araz olmama, bölünmeyi kabul etmeme ve uzunluk, en, derinliği bulunmama gibi

2 Orhan Ş. Koloğlu'nun da İbn Hazm'ın atom eleştirilerini konu edindiği bir makalesi bulunmaktadır. Fakat bu makalede geometrik eleştirilere yer verilmeyip sadece mantıksal ve teolojik eleştiriler ele alınmıştır. Orhan Ş. Koloğlu, "İbn Hazm'ın Atomculuğu Reddi," *UÜİF Dergisi* 16 (2007): 169-194.

nitelikleri taşıyan yegâne varlığın Allah Teâlâ olduğunu ileri sürmekte ilaha has olan bu niteliklerin başka varlıklara verilmesi halinde teşbihe düşüleceğini iddia etmektedir (245). Ancak Bulğen, İbn Hazm'ın bu eleştirisinde yanlı bir tavır sergilediğini belirterek kelâm terminolojisinde *kâim bi-zâtihî* ifadesinin Tanrı'da olduğu gibi "başka bir varlığa ihtiyaç duymama" anlamını taşımadığına dikkat çekmektedir. Zira Bulğen'in ifadesine göre kelâmcılar cevherin, kaim olmak için bir mahalle ihtiyaç duymadığını savunmalarına rağmen var olmak için bir yaratıcıya muhtaç olduğunu inkâr etmemektedir. Dolayısıyla cevherler *kâim bi-zâtihî* olmakla birlikte "var olmak için başkasına muhtaç olma" ve "yer kaplama" niteliğine sahipken bu tarz nitelikler Tanrı'ya atfedilemeyeceğinden kelâmcılara göre cevhere bu anlamın verilmesi teşbih problemini doğurmamaktadır (245-46).

Anti-Atomcu âlimlerin eleştirilerinden sonra yazar Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) öğrencilerinden Mu'tezilî âlim İbn Metteveyh'in (ö. 468/1075[?]) *et-Tezkire fî ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz* isimli eserinde kelâm atomculuğuna yöneltilen mantıksal ve geometrik eleştirilere müstakil bölüm ayırarak verdiği cevapları ele almakta, böylece kelâmcıların kendilerine yöneltilen eleştirilerden haberdar olduklarını ortaya koymaktadır (255). İbn Metteveyh'in, geometrik eleştirilerin kelâm atomculuğunun süreksizlik temeline dayanmasına karşılık Antikçağ ve Ortaçağ'da baskın uzay görüşünün Öklid geometrisini esas alan "doğrusal uzay geometrisi" oluşundan kaynaklandığının farkında olduğuna işaret eden Bulğen, düşünürün bu farkındalığıyla birlikte geometrik eleştirilere cevap verirken bir yandan da birbirinden farklı bu iki geometriden ortak kesin bir cevabın çıkarılamayacağını ileri sürdüğünü belirtmektedir (267). İbn Metteveyh'in kelâm atomculuğunu başarılı bir şekilde savunmasına rağmen müteahhir dönem kelâmcılarının bir kısmının Öklid geometrisini benimsemeleri sebebiyle tıpkı Aristoteles gibi atomculuğu kabulün geometriyi ret anlamına geleceği zehabına kapılarak atomculuğu sorgulamaya başlamaları yazarın dikkat çektiği hususlardandır. Antikçağ ve Ortaçağ'da genel kabul gören bu geometrinin günümüzde hâkimiyetini yitirdiğini ve artık bilimsel teorilerin süreksiz uzay geometrisine dayandırıldığını belirten Bulğen, bu geometrinin kelâmcıların uzayın sonsuza kadar bölünebileceği ve sonlu birimlerden oluştuğu ilkesini doğruladığını vurgulamaktadır (273-74).

"Gazzâlî ve Atomculuk" isimli son bölümde yazarın, Gazzâlî'yle başlayan müteahhir dönem kelâmında atomculuktan uzaklaşma sebeplerini ortaya koymayı amaçladığı görülmektedir. Gazzâlî'nin, *Makâsîdü'l-felâsife*'de zikrettiği hususlardan hareketle düşünürün atomculuk konusunda İbn Sinâ'dan etkilenmiş olabileceğini belirten Bulğen, Gazzâlî'nin felâsifenin matematik gibi bilimsel alanlardan devsirdiklerini düşündüğü atomculuk karşıtı deliller hakkında tartışmaya girmekten

kaçındığına dikkat çekmektedir. Bulğen'e göre bunun sebebi Gazzâlî'nin, bilimin kesinliğini kanıtladığı şeylere karşı çıkmanın dine zarar vereceğini savunması ve mistik eğilimlerinin, her şeyi maddi atomlarla açıklayan atomcu görüşe mesafeli durmasına yol açmasıdır (295). İbn Sînâ'nın kuvvetli delillerinin, atomculukla bağdaşmayan Meşşâî düşünceye ait bazı kavramların ve Aristoteles mantığının kelâma duhulünün etkisiyle Gazzâlî'yle başlayan atomculuk sorgulamalarının müteahhir dönemde atomculuğun kelâm sistemindeki hâkimiyetinin zayıflamasına yol açmasına rağmen yazar; yoktan yaratma, haşrin cismaniliği ve mucizenin imkânı gibi kelâmî prensiplerin müteahhir dönemde de atomculuğun kabulünü zorunlu kıldığını belirtmektedir (288, 293).

Sonuç bölümünde Bulğen; atomculuk eleştirilerinin Ortaçağ'ın evren anlayışı ve bilimsel yaklaşımıyla doğrudan ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Bulğen ayrıca, günümüz bilimindeki gelişmelerin ve kuantum gibi modern bilimsel teorilerin klasik kelâm atomcularının savunduğu "boyutsuz parçacıkların fiziksel özelliklere sahip olabileceği" gibi iddialarının anlaşılmasını sağladığına dikkat çekerek anti-atomcuların görüşlerini konu edindiği eserinin o dönem İslâm ve kelâm düşüncesinde evren hakkında zengin bir araştırma geleneğinin bulunduğunu tespitte yardımcı olduğunu belirtmektedir (298-99).

Kanaatimizce Bulğen'in sonuç kısmında modern kozmolojiye ve kuantum fiziğinin parçacık teorilerine işaret etmesi önemli olup, onun daha önceki çalışması *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* kitabına bir yönlendirme olarak okunabilir. Nitekim Bulğen bu çalışmasında kelâmcıların atomculuk görüşleriyle modern fiziğin parçacık teorilerini karşılaştırarak kavramsal olarak önemli farklılıklar taşıyıcılar da madde, enerji ve uzay-zamanın parçacıklı/sürekli yapıda olmaları, temel parçacıkların/atomların hâdis oluşları gibi konularda önemli benzerlikler tespit etmiştir.³ Yazar, modern bilim ve kelâm karşılaştırmasını bu eserde ayrıntılı biçimde işlediğinden *Atomculuk Eleştirileri* eserinde buna müstakil olarak yer vermeyip sadece atomcu ve anti-atomcu görüşlerin anlaşılabilirliğini arttırmak ve tartışmaların

3 Bilindiği üzere kelâm atomculuğu bütüncül bir evren modelini benimsemektedir. Fakat modern bilimde mikro seviyedeki madde ve aralarındaki ilişki Kuantum Mekanikliğiyle açıklanırken, makro seviyedeki uzay-zaman Genel Görelilik Kuramıyla açıklanmaktadır. Evreni bütüncül bir şekilde açıklamaya çalışan teoriler ise henüz matematiksel modellerden öteye gidip doğrulanamadıklarından kelâm atomculuğu-modern kozmoloji karşılaştırması mümkün olmamaktadır. Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: TDV Yayınları 2015), 535. Bu sebeple Bulğen bu karşılaştırmayı, evrenin mikro yorumu olan "Standart Model" ile henüz ispatlanamamasına rağmen fizik kürsülerinde tartışılan, lisansüstü çalışmalara konu olan, mikro ve makro evreni birlikte açıklamayı amaçlayan "Birleştirilmiş Kuramlar" bağlamında iki ayrı bölümde yapmıştır. Bulğen'in kelâm atomculuğuyla modern fiziğin parçacık teorileri arasındaki benzerlik ve farklılıklara dair tespitleri için bkz. Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 533-581.

günümüz bilim dünyasındaki yerine işaret etmek maksadıyla zaman zaman modern matematik, fizik ve kozmoloji verileriyle kıyaslamalar yapmıştır.⁴

Temelde anti-atomcu düşünürlerin eleştirilerini ortaya koymayı amaçlayan eserde kelâm atomculuğunu eleştiren bütün düşünürlere yer verilmemesine rağmen kelâm kozmoloji anlayışının gelişmesi ve şekillenmesine katkı sağlayan önemli isimlerin seçildiği görülmektedir. Ayrıca İbn Metteveyh ve Gazzâlî gibi düşünürlerin atomculuk savunusu niteliğindeki görüşlerine müstakil bölümlerin tahsisini, bir zümre veya kişiye ait teorilerin ikincil kaynaklardan okunması durumunda oluşabilecek yanlış kanıların önüne geçilmesini sağlamaktadır. Bulgen'in, matematik ve geometri eksenli eleştiri ve açıklamaları şekillerle desteklemesi ise son derece girift ve kompleks olan bu meselelerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte hem klasik hem de modern zengin bir literatürden istifade edildiği anlaşılan eserde, dipnotlardaki izahlarla metnin zenginleştirildiği, meselelerin kelâm, felsefe ve modern bilimin verileriyle harmanlanarak farklı düşünürlerin fikirlerinin karşılaştırılarak tahlil edildiği görülmekte ve eserin, kelâm kozmoloji literatüründe önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Zira Shlomo Pines'in *Beiträge zur islamischen Atomenhere* isimli eseri⁵ ve Alnoor Dhanani'nin *The Physical Theory of Kalam*'ından⁶ sonra kelâm atomculuğu üzerinde uzun süre bu kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır.⁷ Türkiye'de kelâm kozmolojisine dair çalışılmalar bulunmakla birlikte bunların bir kısmı şahıs eksenlidir, bir kısmı da alanda yapılan ilk çalış-

4 Modern bilim ve kelâm kozmolojisi karşılaştırmalarında yüzleşilmesi gereken problemlerin başında klasik kelâm kozmolojisi kavramlarının günümüz kozmoloji verilerini ifade etmede yetersiz kalmaları gelmektedir. Nitekim kelâmcıların cevher-i ferd kavramına yükledikleri anlam ve özelliklerin günümüz biliminde tam karşılığı bulunamamaktadır. Kelâm kozmolojisindeki cevher-i ferdler, mütecânis olma özellikleri bakımından modern fiziğin elektronlarına, daha küçüğe bölünememe özellikleri bakımından ise kuark ve leptonlara, benzetilmektedir Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 545, 554. Dolayısıyla kelâmcıların temel parçacığı tek tür olup cevher-i ferd olarak isimlendirilirken günümüz fiziğinde ise temel parçacıklar kuark, lepton, elektron gibi farklı özellikler gösterebilen türlerde olabilmektedir. Görüldüğü üzere bir anlam bütününe farklı isimlerin verilmesi modern bilim-kelâm kozmolojisi karşılaştırmalarını zorlaştırmaktadır.

5 İlk olarak 1936'da Almanya'da yayınlanan bu eser yakın zamanda Osman Demir tarafından *İslâm Atomculuğu* adıyla İngilizce tercümesinden Türkçeye kazandırılmıştır. Shlomo Pines, *İslâm Atomculuğu*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları 2017).

6 Alnoor Dhanani, *The Physical Theory of Kalam: Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology* (Leiden: E.J. Brill, 1994).

7 Pines, Dhanani'nin de belirttiği üzere kendi zamanında erişim imkânı bulunmadığından İbn Metteveyh, Cüveynî ve Kâdî Abdülcebbar gibi kelâm atomculuğu hakkında önemli bilgiler veren âlimlerin eserlerinden yararlanamamıştır (Dhanani, *The Physical Theory of Kalam*, 97). Dhanani'nin eseri bu klasik kaynaklardan istifade etmesi sebebiyle kelâm kozmolojisi hakkında daha doğru bilgiler verme özelliğine sahip olmakla birlikte eserde atomculuk eleştirilerine bir bölümün alt başlığında yer verilmele yetinilmiştir (bkz. Dhanani, *The Physical Theory of Kalam*, 167-181).

malar olmaları hasebiyle genel bilgi veren çalışmalardır.⁸ Atomculuk eleştirileri alanında ise müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.⁹ Dolayısıyla âlemin oluşumu, yapısı ve işleyişine dair en önemli teorilerden sayılan atomculuğun; felsefe, teoloji ve bilimsel pek çok alanda tartışılan konulardan biri olduğu dikkate alındığında, Bulğen'in eserinin sadece kelâm kozmolojisine ilgi duyanlara değil konuyla irtibatlı farklı disiplinlerde çalışacaklara da sistemli ve bütüncül bir bakış kazandıracığı kanaati hâsıl olmaktadır.

8 Kelâm kozmolojisiyle ilgili Türkiye'de Kelâm Anabilim Dalı'nda yapılan diğer çalışmalara; Mehmet Dağ'ın *İmam el-Haremeyn el-Cüveynî'de Allah ve Âlem* (1976), Çağfer Karadaş'ın *Bâkallâni'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru* (2003), Cemâlettin Erdemci'nin *Kelâm Kozmolojisine Giriş* (2007), Metin Yıldız'ın *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı* (2015), Ahmet Bardak'ın *Sa'düddîn Teftâzânî'nin Kozmoloji Anlayışı* (2016) örnek gösterilebilir.

9 Bununla birlikte Ulvi Murat Kılavuz'un *Kelâmda Kozmolojik Delil* adlı eserinin son bölümünü kelâm kozmoloji eleştirilerine ayırdığı görülmektedir. Ulvi Murat Kılavuz, *Kelâmda Kozmolojik Delil* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 211-241.